

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

РИБАЛКІН СЕРГІЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 82-1(61)=411.21“19”

**ПОЕЗІЯ МАГРИБУ ХХ СТ.:
НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, ХУДОЖНЯ СПЕЦИФІКА**

10.01.04 – література зарубіжних країн

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі Близького Сходу Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України.

Науковий керівник:

доктор філологічних наук, професор
Грицик Людмила Василівна,
Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри теорії літератури, компаративістики і літературної творчості.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Висоцька Наталія Олександрівна,
Київський національний лінгвістичний університет,
завідувач кафедри теорії та історії світової літератури імені професора В.І. Фесенко;

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Кочубей Юрій Миколайович,
Інститут сходознавства
ім. А.Ю. Кримського НАН України,
провідний науковий співробітник.

Захист відбудеться 8 листопада 2016 р. об 11:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.39 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 14, ауд. 63.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці імені М.О. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58, зал № 12.

Автореферат розісланий 23 вересня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

К.Г. Мурашевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Наукове осмислення арабомовної поезії Магрибу вимагає вивчення ключових етапів розвитку національних літератур регіону, що мають спільне арабське коріння, і поєднані культурними впливами Заходу. Поезія Алжиру, Тунісу та Марокко – приклад синтезу кількох літературних традицій – арабомусульманської та європейської (насамперед французької) і потребує комплексного дослідження як власне літературних, так і позалітературних чинників її становлення. Тривалий час арабомовна поезія Магрибу лишалася поза увагою не тільки європейських, а й арабських дослідників. Це пояснюється загальною ситуацією у літературах країн Північної Африки ХХ ст., де французька мова домінувала у сфері культури й освіти. Арабомовна поезія була позбавлена сприятливих умов для розвитку; вона почала відроджуватися лише в середині 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., заявивши про свої права на літературній арені уже після здобуття країнами Магрибу незалежності (друга половина ХХ століття).

Актуальність дослідження. Сучасна північно-африканська поезія є вагомим складовим світової літератури. На хвилі глобалізації та посилення мультикультуралізму вона поєднала в собі арабську класичну літературну традицію з європейськими й американськими впливами і, безперечно, африканськими фольклорними елементами. Вивчення художніх та естетичних рис магрибської поезії, її тематичної, образної й лексичної специфіки дає змогу збагатити літературознавчу науку, розкрити роль поетичних творів в усвідомленні національної ідентичності народів арабських країн Північної Африки. Саме у Магрибі у 2010–2011 рр. із подій так званої «Арабської весни» розпочалися тектонічні процеси трансформації Близького Сходу. Ці зміни позначилися й на поетичних творах, дослідження яких крізь імагологічну призму допомагає встановити причини соціальних заворушень і знайти відповідь на те, що арабські автори Магрибу сприймають як «своє», а що – як «чуже». Знання цих критеріїв дає можливість знайти компроміс між впливом східної та західної цивілізацій у процесі формування національної ідентичності в умовах мультикультуралізму.

Актуальність обраної теми визначається як місцею власне поетичних текстів, так і міждисциплінарністю підходів до предмета дослідження. Це передбачає застосування широкого методологічного інструментарію з історії й теорії літератури, компаративістики (імагології та контактено-генетичних зв'язків), мистецтвознавства, інших гуманітарних наук.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано на кафедрі Близького Сходу Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка в рамках науково-дослідних тем «Мови та літератури народів світу: взаємодія та самобутність» (115Ф044-01) і «Розвиток мов та літератур в умовах глобалізації» (065Ф044-01).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є визначення основних етапів розвитку арабомовної поезії Алжиру, Тунісу та Марокко у ХХ ст.; висвітлення художньої специфіки творів та ролі поетичного слова у формуванні магрибськими письменниками засад національної ідентичності.

Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити такі **завдання:**

- *з'ясувати* роль арабського поетичного канону та європейських впливів у формуванні національних літератур Магрибу;
- *визначити* основні етапи становлення арабомовної поезії Алжиру, Тунісу та Марокко впродовж ХХ ст.;
- *схарактеризувати* причини актуалізації тематики опору в поетичних творах магрибських авторів першої половини – середини ХХ ст.;
- *проаналізувати* художню специфіку образів, що формують концепти «свій» – «чужий» у творах провідних північно-африканських письменників;
- *окреслити* тенденції розвитку арабомовної поезії Магрибу в контексті глобалізаційних процесів кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Матеріал дослідження охоплює 10 збірок алжирських, 15 збірок туніських та 8 збірок марокканських поетів; тексти пісень магрибського хіп-хопу (репу); літературознавчі праці західноєвропейських, арабських та вітчизняних дослідників, присвячені процесові формування національних літератур Магрибу.

Об'єкт дослідження – твори алжирських поетів Абу аль-Касема Са'адалли (1927–2013), Ахлям Мустаганемі (нар. 1953), Ахмада Хамді (нар. 1948), Муфді Закарїї (1908–1977), Мухаммада аль-Іда Аль Халіфі (1904–1979), Мухаммада Хаммара (нар. 1931), Омара Азраджа (нар. 1949); туніських поетів Абу аль-Касема аш-Шаббі (1909–1934), Мухаммада аль-Башруша (1911–1944), Саїда Абу Бекра (1899–1948), Салема аль-Ляббана (нар. 1955), Салеха аль-Кармаді (1933–1982); марокканських поетів Абделькадера Хасана (1915–1996), Ахмада аль-Міджати (1936–1995), Іляля аль-Фасі (1910–1974), Мухаммада аль-Мухтара аль-Сувейсі (1900–1963), Мухаммада ас-Сіргіні (нар. 1930), Мухаммада Бенніса (нар. 1948), Мухаммада аль-Халаві (1922–2004).

Предмет дослідження – національна ідентичність у творах магрибських письменників-арабофонів, художня специфіка північно-африканської поезії ХХ–ХХІ ст. та способи її відображення.

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять праці О. М. Веселовського (проблеми художнього синкретизму та синтезу), Д. С. Наливайка, Ю. Кристевой (дослідження національної ідентичності, міжлітературних зв'язків), Н. О. Висоцької (вплив мультикультуралізму), Н. Ф. Овчаренко, І. В. Лімборського (роль глобалізації в літературних процесах), М. Й. Конрада, Е. Саїда, С. Шіхі (про орієнталізм та наслідки колоніалізму). Проблеми арабської філології та літературознавства в дисертації розглянуто з посиланням на праці А. Ю. Кримського, І. Ю. Крачковського, А. Б. Куделіна, Ю. М. Кочубея, М. Бадаві та ін. У вивченні художньої специфіки магрибської поезії важливе місце посідають дослідження арабських літературних критиків М. Аль-Джабірі, А. Набіля, А. Ат-Тамі, А. Ат-Тарісі.

Методи дослідження. У дисертації поєднано літературознавчі та загальнонаукові підходи, зокрема структурно-типологічний метод (класифікація форм, жанрів, мотивів у поезії, систематизація художніх особливостей творів тощо), описовий, біографічний, порівняльний (при зіставленні явищ літературного процесу в Алжирі, Тунісі та Марокко); прийоми контекстуального й інтертекстуального аналізу (пошук ремінісценцій та алюзій на літературні тексти чи явища культури, згадки про які містяться в поетичних творах магрибських письменників).

Важливим методологічним інструментом у висвітленні проблем національної та етнокультурної ідентичності в магрибській поезії ХХ ст. є імагологія, оскільки вона вивчає інонаціональне та інокультурне і формує образ (імідж) досліджуваної спільноти в художніх творах. Крізь призму літературної імагології з'ясовуються як ідентичні, так і нав'язані уявлення про «іншого», часто зумовлені причинами позалітературного (віросповідального, культурного, соціально-політичного тощо) характеру.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше здійснено комплексний аналіз художньої специфіки арабомовної поезії Північної Африки в порівняльному та історичному аспектах. На матеріалі творів магрибських авторів ХХ ст. досліджено еволюцію мистецтва віршування, простежено взаємозв'язок між становленням поезії та пошуками джерел власної національної ідентичності письменниками колишніх французьких колоній. Запропоновано авторські переклади автентичних творів арабської поезії Магрибу українською мовою.

Теоретичне значення дослідження полягає в утвердженні застосованих до вивчення літератур Магрибу міждисциплінарних та компаративних підходів. Це дозволило визначити і проаналізувати художні особливості поезії Алжиру, Тунісу та Марокко у контексті літературного процесу на Близькому Сході, висвітлити передумови розвитку арабомовної поезії Північної Африки упродовж ХХ–ХХІ ст.

Практичне значення: результати дослідження можуть бути використані у розробці курсів історії арабської літератури новітнього періоду, написанні підручників, навчальних посібників; у лекційних та семінарських заняттях. Художні переклади, наведені в додатках до дисертації, можуть бути використані при підготовці перекладачів-арабістів, а також видані окремою збіркою.

Апробація результатів. Дисертація обговорювалася на розширеному засіданні кафедри Близького Сходу Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України. Ключові положення роботи викладені на шістнадцяти наукових конференціях (з них дві – зарубіжні): «Людина і соціум у контексті проблем філологічної науки» (5 квітня 2012 р., Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка); «Мова, свідомість, художня творчість, інтернет у дзеркалі сучасних філологічних студій» (11 квітня 2013 р., Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка); «Етнознакові функції культури: мова, література, фольклор» (17 жовтня 2013 р., Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка); «Філологічна наука в інформаційному суспільстві» (10 квітня 2014 р., Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка); «Сучасна філологія: парадигми, напрямки, проблеми» (9 жовтня 2014 р., Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка); «Эстетические аспекты литературы польских, белорусских и литовских татар (XVI–XXI вв.)» (14–15 листопада 2014 р., Університет м. Білосток, Польща); «І Таврійські філологічні читання» (27–28 лютого 2015 р., Херсонський державний університет); «Актуальні проблеми філологічної науки» (20–21 березня 2015 р., Міжнародний гуманітарний університет, Одеса); «Шевченківська весна ХІІІ» (3 квітня 2015 р., Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка); «Літератури Близького та Середнього Сходу: тенденції розвитку й міжлітературні взаємини» (8–10 квітня 2015 р., Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка); “11th Conference of AIDA: Association Internationale de Dialectologie Arabe” (25–28 травня 2015 р., Університет м. Бухарест, Румунія); “The 1st International Conference on the history of Arabic literature” (4–5 червня 2015 р., Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка);

«Сучасна філологічна наука в міждисциплінарному контексті» (8 жовтня 2015 р., Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка); «XIX Сходознавчі читання А. Кримського» (16–17 жовтня 2015 р., Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України); «Мова і література в глобальному і локальному медіапросторі» (5–6 квітня 2016 р., Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка); “The 2nd International Conference on the history of Arabic literature” (19–20 травня 2016 р., Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлено у 23 публікаціях – п’яти статтях у фахових наукових виданнях, затверджених МОН України, двох статтях у наукових зарубіжних виданнях, трьох статтях у збірниках матеріалів конференцій, трьох англomовних тезах доповідей та у додаткових публікаціях. Усі результати дослідження є наслідком самостійної роботи дисертанта. Наукових праць, написаних у співавторстві, немає.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів з висновками до них, загальних висновків, списку використаних джерел (250 позицій) та додатка. Основний зміст дослідження викладено на 166 сторінках; загальний обсяг (включно з додатком) становить 194 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** визначено актуальність і новизну дисертаційної роботи, сформульовано її мету й завдання, предмет, об’єкт, з’ясовано методологічні засади, окреслено теоретичну та практичну цінність, подано відомості про апробацію.

У **першому розділі** – «**Арабська поезія Магрибу ХХ ст.: еволюція та проблеми формування**» – розглядається історія вивчення франко- й арабомовної поезії Магрибу впродовж ХХ ст., аналізуються ключові праці зарубіжних та вітчизняних дослідників, присвячені літературам регіону. Визначаються провідні тенденції у становленні поезії арабських країн Північної Африки ХХ ст.: поширення творів національно-визвольної тематики; тяжіння до художнього синкретизму та синтезу; актуалізація романтичних тенденцій; використання поезії з метою просвітництва тощо.

У роботі розкрито способи проявлення й осмислення національної ідентичності у творчості алжирських, туніських і марокканських письменників. Визначається роль романтизму, який набув популярності в Магрибі завдяки знайомству місцевих поетів із доробком європейських авторів (В. Гюго, В. Блейка, Ш. Бодлера та ін.). Романтизм відіграв важливу

роль у процесі еволюції національних літератур: французька культурна політика несподівано сприяла не знищенню, а відродженню арабомовної поезії на теренах Північної Африки. Магрибські романтики відійшли від середньовічного поетичного канону, поширеного в арабській літературі до ХХ ст. Вони експериментували з новими віршовими формами, мовою та метафорикою творів, співвідношенням особистого та національного у поезії. Розвиток магрибського мистецтва віршування у першій половині – середині ХХ ст. відбувався також завдяки контактам із представниками поетичних шкіл Машрику (сирійсько-американською, єгипетськими «Аполлон» та «Диван»). Іншим важливим чинником еволюції північно-африканської арабомовної поезії став опір колоніальній політиці європейських держав: дихотомія «свій» – «чужий» особливо яскраво простежується у поезії алжирських арабомовних авторів першої половини – середини ХХ ст., – так званій «літературі спротиву» (М. Аль-Ід, М. Закарія).

Імагологічні погляди магрибських письменників ґрунтуються на духовних, соціокультурних та віросповідальних принципах. Поділ на «своїх» та «чужих» на основі етнічної приналежності майже відсутній – Магрибу здавна притаманний мультикультуралізм: у регіоні велику роль відіграють етнічні меншини – бербери, євреї, мігранти з Азії, Південної та Східної Європи. Для осмислення ідентичності в цьому літературно-культурному просторі найбільш прийнятною, як свідчить історія його розвитку, є теоретична модель Е. Волла, за якою сторони діалогічно пов'язані і являють собою нерозривну єдність.

У розділі також досліджується феномен емігрантської літератури країн Магрибу – тексти письменників, котрі втратили свою батьківщину й опинилися між двома цивілізаційними полюсами. Джерела емігрантської літератури сягають колоніальної доби, проте особливого розвитку цей пласт творів набув наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в умовах глобалізації. Вітчизняні дослідники (Н. О. Висоцька, Н. Ф. Овчаренко, В. І. Ліпіна) говорять про існування окремої когорти «письменників через дефіс» – як, наприклад, сино-американські автори Емі Тан та Френк Чін. У контексті арабської літератури це – сирійсько-американські, іспано- та франко-арабські письменники, що творили на межі літератури зарубіжної й національної.

На основі фактичного матеріалу в дисертації утверджується думка про те, що поезія Алжиру, Тунісу та Марокко формувалася під впливом кількох літературних традицій: античної, берберської, андалузської, турецької, європейської та арабської. На осмислення і відтворення художнього досвіду,

палітру образів і метафор, добір тем і сюжетів найбільше вплинули арабська та європейська (передусім французька) літературні традиції.

До середини ХХ ст. у літературі Магрибу найпоширенішим поетичним жанром була касида – усталена арабська форма, яка має синкретичний характер і відома ще з доісламських часів. Відтоді впродовж усього Середньовіччя й аж до кінця ХІХ ст. у Північній Африці поезію вважали рафінованим високим мистецтвом. Вона слугувала головним чином цілям просвітництва, побутувала у проповідях мусульманських мислителів і навіть у граматичних трактатах. Коло тем і можливості особистого самовираження поета були обмежені догмами канону – передбачалося, що автор не може вигадувати нових сюжетів, він лише дає свою інтерпретацію вже існуючим. Отже, замість того, щоб творити, поет, не маючи змоги відійти від прийнятого літературного шаблону, мусив «змагатися» з тими авторами, що писали на схожі теми раніше.

Перегляд уявлень про природу поетичної творчості відбувався поступово. При цьому магрибські поети наслідували своїх більш досвідчених колег з Машрику. Завдяки історичним обставинам ті мали змогу активніше розвивати мистецтво віршування, зокрема запозичуючи досвід європейських і американських письменників. Завершальний період у зміні художніх орієнтирів символізував остаточний відхід від догм доісламської поезики. Він припав якраз на ХХ ст., коли магрибська поезія збагатилася новими поетичними формами, властивими західним літературам. Вільний вірш і поезія в прозі, які з'являються у цей час, дають змогу висловлюватися не лише освіченим філологам, знавцям класичної спадщини, а й молодим письменникам, котрі не мали нагоди ґрунтовно вивчати арабську літературу.

Алжирські, туніські та марокканські дослідники називають усю поезію ХХ ст. «сучасною», не дотримуючись детальної періодизації етапів її розвитку. Окремі автори, як наприклад Ахмад ат-Тарісі, Хорфі ас-Салех, Абдалла ар-Ракібі, розподіляють процес літературного становлення за десятиліттями, але загальна класифікація зводиться ними до двох основних етапів: колоніального періоду та доби після незалежності.

Як показав аналіз фактичного матеріалу, у такій періодизації існує своя логіка: для народів Магрибу здобуття свободи стало переломною фазою, яка супроводжувалася трансформаціями і в літературному процесі. Поезія колоніальної доби була переважно гостросоціальною і порушувала передусім тему просвітництва та національно-визвольної боротьби, тоді як творчість авторів періоду незалежності більш особистісно орієнтована; ліричний герой – уже не лише невіддільна частина соціуму, але й повноцінний індивід, зі

своїм духовним світом і переживаннями (А. Мустаганемі, С. Аль-Кармаді, А. Аль-Міджати та ін.). Іншою прикметною рисою поезії постколоніальної доби є проблема невизначеності шляху країни. Якщо під час французької окупації більшість арабомовних авторів були одностайними у своїх прагненнях до свободи, то після проголошення незалежності поети поділилися на тих, що бачили батьківщину у складі арабо-мусульманської спільноти, і тих, що обстоювали «магрибську ідентичність» або сумували за французьким минулим.

У другому розділі – **«Поезія Алжиру ХХ ст.: між арабською традицією та французьким впливом»** – розкрито основні етапи алжирської арабомовної поезії ХХ ст., охарактеризовано ключові постаті літературного процесу. Поезія тривалий час була не лише мистецтвом віршування, а й інструментом просвіти та національної консолідації. Особлива увага в розділі приділена художній специфіці алжирського вільного вірша: на початку він не сприймався читачами і критиками, але з 60-х років почав активно утверджуватися, витісняючи традиційну касиду.

Як показало вивчення художніх творів, алжирська література до початку ХХ ст. не залишила значної кількості резонансних поезій. До авторів, чий доробок становить певний інтерес для сучасної аудиторії, належать такі алжирські поети як: Ях'я ібн Ахмад, Алі аль-Маджаджі, Ахмад ібн Омар, Абдель Кадер, Мустафа ібн Ібрагім. Вони та їхні сучасники розцінювали поетичну творчість швидше як хобі, аніж основну діяльність. Тематика творів ранніх алжирських письменників переважно історична: вірші виступають як літературні пам'ятки конкретних подій. Так, відомий алжирський політичний діяч і воєначальник Абдель Кадер (1808–1883) прославився передусім вдалим операціями проти французів, – про деякі з перемог він розповів у своїх поетичних рядках.

Помітний прогрес в еволюції алжирської арабомовної прози та поезії спостерігається у 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. завдяки активізації діяльності мусульманських улемів-просвітників. Цей період характеризується зростанням інтересу до поезії серед широкого читацького загалу і представлений переважно літературою спротиву – творчістю Муфді Закарії та Мухаммада аль-Іда Аль Халіфі. Їхні вірші стали орієнтиром для майбутніх поколінь поетів, що активно пропагували боротьбу за незалежність і об'єднання з арабським світом. Причинами актуалізації протестних настроїв в алжирському суспільстві стало надмірне втручання французького уряду в культурне життя країни, заборона арабської мови та переслідування мусульманських активістів. У Тунісі й Марокко політика

асиміляції також обмежувала можливості арабомовних авторів, але, на відміну від Алжиру, була менш репресивною.

Характерною ознакою алжирської «літератури спротиву» є тяжіння до арабо-мусульманських духовних цінностей і заперечення західного впливу. Поглиблюється імагологічне протиставлення «свого» «чужому»: арабський світ, поза сумнівом, асоціювався зі «своїм», французи сприймалися як «чужі». Такій поезії притаманна риторика військової тематики, заклики до повстання і боротьби, опис страждань ліричного героя від втрати близьких та батьківщини.

Після здобуття незалежності (1962) алжирська поезія поступово позбавляється ангажованості, на передній план виходять твори особистісного характеру. Аналіз віршів Хамрі Бахрі, Омара Азраджа, Ахмада Хамді, Ахлям Мустаганемі та Алі Раззакі, які увійшли в літературу після 60-х років ХХ ст., показав: головними жанрами національної поезії Алжиру другої половини ХХ – початку ХХІ ст. є елегія, газель, ода (панегірик), форми пейзажної лірики, рідше – балада, гімн. Вільний вірш у літературі переважає, але касида частково повертає свої позиції. У цій синкретичній жанровій формі елементи пейзажної та любовної лірики часто поєднуються з панегіриком чи елегією, що є даниною доісламській традиції.

Характерною ознакою алжирських поетичних творів першої половини ХХ ст. є негативний акцент на категорії «чужий» при визначенні власної національної ідентичності. Проте в умовах глобалізації, на поч. ХХІ ст. він змінює полярність: серед молодого покоління письменників спостерігається зростання інтересу до французької культури та західної цивілізації – того, що раніше однозначно потрактовувалося як «чуже». Це простежується і в художніх творах, де письменники дедалі частіше віддають перевагу французькій мові перед арабською, і в настроях суспільства. Після хвилі терористичних актів у 90-ті роки ХХ ст. зростає несприйняття радикального ісламу, тому «Арабська весна», що розпочалася у сусідньому Тунісі в 2010–2011 рр., не знайшла широкої підтримки серед алжирців. Пам'ять про трагічні події зменшувала популярність революційних гасел, посилювала бажання уникнути ризиків подальшої ісламізації країни. Таким чином, якщо на початку ХХ ст. алжирська поезія розвивалася насамперед зусиллями мусульманських активістів, то вже наприкінці відбувається помітна секуляризація літератури.

У третьому розділі – «Місце туніської поезії в літературі арабського Магрибу» – досліджується творчий спадок Абу аль-Касема аш-Шаббі, Мухаммада аль-Башруша, Саїда Абу Бекра, Салеха аль-Кармаді та Салема

аль-Ляббана. Ці автори популяризували арабську поезію в Тунісі й заклали основи для її подальшого розвитку. В дисертації на основі вивчення художніх творів спростовується європоцентрична теорія про «маргінальність» туніської літератури. Окремий підрозділ розглядає поезію Мухаммада аль-Башруша та Мухаммада Кярува – письменників, котрі разом із Абу аль-Касемом аш-Шаббі відкрили в літературі Тунісу таке явище як поезія в прозі. Тим самим вони випередили на кілька десятиліть авторів з Алжиру й Марокко. Римована проза побутувала в арабській літературі здавна – переважно у народній творчості, сакральних текстах і проповідях; нею написана значна частина Корану. Проте арабські літературознавці почали розглядати прозову лірику як окрему самодостатню форму художнього тексту лише у ХХ ст.

Особливу увагу у третьому розділі приділено доробкові А. Аш-Шаббі, якого вважають «батьком національної літератури Тунісу». Постать поета лишається знаковою для арабського світу й сьогодні. У 30-х роках ХХ ст. вірші аш-Шаббі надихали співвітчизників не впадати у відчай і закликали до консолідації; на поч. ХХІ ст. цитати з його творів стали гаслами у боротьбі проти соціальної несправедливості у країнах Близького Сходу.

Аналіз доробку туніських письменників (А. Аш-Шаббі, М. Аль-Башруша, С. Аль-Кармаді та ін.) показав, що тематика і система образів їх творів має багато типологічно схожого для поезії усіх країн Магрибу: у першій половині ХХ ст. значна частина написаного присвячена соціальній проблематиці. Загальної картини не порушують навіть поодинокі винятки, на кшталт любовних віршів алжирських авторів чи пейзажної лірики А. Аш-Шаббі. Образ природи у туніського письменника і прагнення ліричного героя сховатися серед неї лише підкреслюють його страждання від суспільно-політичної кризи у країні; так само образ коханої в алжирських поетів зустрічається переважно в контексті розлуки через війну з окупантами. Схожа ситуація з марокканською любовною лірикою – починаючи вірш з оспівування дівчини, поет 'Іляль аль-Фасі продовжує його прославлянням соціальних реформ короля Мухаммада V.

Спільною рисою для літературного процесу Тунісу, Алжиру й Марокко є активна роль мусульманських просвітників, котрі зробили помітний внесок у популяризацію поезії. В Алжирі це – Асоціація улемів на чолі з Абдельхамідом ібн Баддісом та Мухаммадом аль-Башірі аль-Ібрагімі, у Марокко – просвітники-суфії, серед яких особливо вирізнявся Мухаммад ас-Сувейсі. Разом із тим у Тунісі ісламський чинник виявився менш впливовим: мотив просвітництва у цій країні – прерогатива письменників, які

добре знали європейську літературу (А. Аш-Шаббі, С. Абу Бекр та ін.). Проте так само, як і поезія сусідніх країн, вірші туніських письменників 30-х років часто догматичні, сповнені закликів до негайної дії; поширені риторичні вигуки і запитання.

Іншою визначальною рисою туніської поезії є зміщення імагологічних акцентів із національного на особисте. На відміну від Алжиру та Марокко у Тунісі як «своє» сприймається не суспільне, а духовне – емоції й переживання окремої людини від її взаємодії зі світом. Водночас «чужим» поети вважають фальш соціуму, що змушує людину страждати. Акцент на внутрішньому світові індивіда пояснює стрімке поширення вільного вірша в Тунісі: нова форма сприяла глибшому розкриттю почуттів ліричного героя.

Актуалізація романтичних тенденцій – панівна риса туніської літератури ХХ ст. Місцева версія романтизму відрізняється від алжирської яскраво вираженою мінорністю, переважанням пейзажної та любовної лірики, порівняно рідким зверненням до народної творчості. Найяскравіші представники туніських поетів-романтиків – Мухаммад аль-Башруш та Абу аль-Касем аш-Шаббі.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. у Тунісі інтенсивно розвивається мережева література. Цей феномен характерний для всього арабського світу, але в Тунісі література Інтернету стає справжнім національним трендом. Така форма дає змогу молодим поетам реалізувати себе, а також активізує літературну критику. Письменником, який розпочав творчий шлях у мережі, є Салем аль-Ляббан. У своєму доробку він намагається поєднати засоби арабської стилістики та метафорики з японськими жанрами ліричної поезії.

У четвертому розділі – **«Проблема традицій і новаторства в марокканській поезії ХХ ст.»** – осмислюється процес становлення поезії, починаючи від традиційної касиди поетів-салафітів початку ХХ ст. до художніх текстів хіп-хопу молодих виконавців, що набув популярності у 90-ті роки ХХ ст. і стрімкими темпами розвивається у наш час. Досліджується роль магрибського діалекту в літературних текстах Марокко та його значення у процесі національної самоідентифікації марокканців після здобуття незалежності.

У дисертації обґрунтовується теза про те, що хіп-хоп (реп) північно-африканських виконавців є різновидом вільного вірша. Художні тексти пісень займають чільне місце у загальному літературному процесі; як формою, так і змістом, вони мало чим відрізняються від класичної поезії: простежується тенденція, коли виконавці магрибського хіп-хопу

повертаються до витоків – римують свої пісні на основі аруду, традиційної системи віршування. Тому, речитатив молодіжного виконавця XXI ст. і декламація касиди в доісламській арабській поезії виявляються схожими з художньо-естетичного погляду. Феномен хіп-хопу характерний переважно для країн Магрибу – він зустрічається і в інших регіонах Близького Сходу, але не набуває такого поширення. В роботі утверджується думка про те, що новаторське явище XXI ст. є продовженням існуючої традиції народної поезії – *мальхуну*, яка демонструє синтез літератури й музики. Нерідко у текстах сьогднішніх марокканських виконавців зустрічаються прямі цитати й ремінісценції із творів попередників, уривки з Корану та релігійних проповідей, резонансні промови суспільних діячів. Усе це виказує наступність у творчості північно-африканських поетів, яка забезпечує послідовний розвиток літературного процесу.

Попри велику кількість спільних тем та активну участь магрибських авторів у міжлітературних взаєминах, існує низка відмінностей, що виокремлюють ту чи іншу національну поезію Північної Африки. Особливо помітна відмінність із погляду імагології. Так, концепт «свій» – «чужий» виразно простежується в літературі Алжиру: під «чужим» до середини другої половини XX ст. тут вважається французький вплив, а під «своїм» – арабський світ. Проте в художніх текстах марокканських поетів такої однозначності немає – арабо-мусульманська культура в більшості випадків розцінюється як «своя», але при цьому вона не протиставляється культурі французькій. Сприйняття «чужого» в авторів більш індивідуальне: для Ахмада аль-Міджати – це надмірна ісламізація країни, для Мухаммада ас-Сувейсі – безграмотність населення і небажання відповідально ставитися до життя. Свідченням полівекторності в марокканській поезії є творчість Мухаммада Бенніса, який позиціонує себе громадянином світу, повністю позбавленим парадигми «свій» – «чужий». Водночас він наголошує, що є патріотом Марокко. Погляди М. Бенніса на мультикультуралізм поділяють і деякі туніські письменники, зокрема С. Ляббан. Обидва автори намагаються синтезувати традиції Близького Сходу з культурою Японії, США, європейських країн.

У розділі також приділена увага історичній ролі та художній специфіці жанру «марокканської тронної касиди» – панегіричних поем, які творяться з нагоди щорічного свята Дня Трону, започаткованого 1934 р. Цей літературний та культурний феномен активізував подальший розвиток марокканської арабомовної поезії на соціальну тематику. Його характерною ознакою є те, що авторами були не лише марокканські письменники –

«тронна касида» об'єднала поетів Магрибу і продовжила популярну в усьому арабському світі ще з доісламських часів традицію *мадху*.

ВИСНОВКИ

Аналітичне опрацювання творів засвідчило такі тенденції у магрибській арабомовній поезії ХХ ст.:

1. Упродовж усього періоду відбувається трансформація уявлень про природу поезії та роль літературного канону. Ознакою цього є посилення індивідуально-авторського начала. До ХХ ст. мистецтво віршування на територіях Північної Африки було підпорядковане жорстким формальним догмам доісламської поетики; майстерність поета оцінювалася не так художньо-естетичними характеристиками віршів, як ступенем їх відповідності вимогам традиції.

Полеміка стосовно поетичного оновлення між «консерваторами» і «реформаторами» – невіддільний чинник літературного процесу в усіх трьох країнах Магрибу. Прихильники традиції зазвичай орієнтуються на арабомусульманську класичну спадщину, тоді як апологети оновлення взірцем для наслідування вважають досвід західних літератур. Очевидним є те, що європейський вплив послужив причиною інтенсифікації змін у магрибській арабомовній поезії, які врешті-решт сприяли її модернізації.

2. Від початку ХХ ст. до 30-х – 40-х років у літературному процесі Магрибу важливу роль відігравали мусульманські просвітники. Діяльність мислителів-салафітів сприяла «ан-Нагді» – літературному ренесансові в Марокко у 30-ті роки. В Алжирі Асоціація улемів-просвітників у 20-ті заснувала перші літературні видання «аш-Шигаб» та «аль-Басаїр», що об'єднали навколо себе письменників кількох генерацій. Не так помітний вплив мусульманських просвітників у Тунісі – історично це одна з найбільш світських арабських країн. Водночас чимало процесів, що відбувалися в Алжирі та Марокко, частково охопили й Туніс. На рівні художньої специфіки творів спільність полягає у залученні значної кількості риторичних вигуків, запитань, звертань до читача/слухача і закликів до дій. Причиною цього є той факт, що поезію часто декламували, відтак посилена експресивність виконувала сугестивну функцію і допомагала краще тримати увагу аудиторії.

3. До 40-х років ХХ ст. найбільш сприятливі умови для розвитку були в поезії Марокко; це стосується творів як арабською, так і французькою мовами. Франкомовних письменників підтримувала зовнішня культурна політика французького уряду та зв'язок із багатими видавничими домами Парижа. Арабська поезія, своєю чергою, перебувала під патронатом

меценатів, найвпливовішим із яких був марокканський король. Із 1934 р. монарх опікується збереженням національної культури, підтримує талановитих поетів у рамках, зокрема, Дня Трону. Водночас, уже під кінець першої половини ХХ ст. темпи літературного становлення в усіх країнах Магрибу поступово вирівнюються. Це спричинено посиленням контактів між письменниками Північної Африки і Машрику, а також зусиллями окремих літераторів на кшталт А. Аш-Шаббі та М. Закарїї.

4. Попри відмінності в художній специфіці творів, письменників Магрибу ХХ ст. об'єднують активний аксіологічний пошук, переживання і мрії про майбутнє Батьківщини, ширше – всього арабського світу. Про це свідчить комплекс проблем, які автори порушують у творчості: низький культурний рівень суспільства, складність особистої самоідентифікації в умовах мультикультуралізму, невизначеність шляху країни тощо. Арабомовній поезії Магрибу притаманні образи як класичної арабської літератури (пустеля, бедуїн, верблюд, чорноока дівчина, мусульманські мотиви), так і європейської (Христос як уособлення страждання за гріхи людства; лицарі та принцеси; хвойний ліс як втілення природної чистоти тощо). Дуже поширеним, особливо в поезії Алжиру, є образний ряд національно-визвольної боротьби: вірші поетів ХХ ст. сповнені такими образами як кров, сльози, темна кімната, дівчина або мати що втратили коханого/сина на війні; поезія середини ХХ ст. просякнута пафосом ствердження Свого і заперечення Чужого. Після здобуття незалежності країнами Магрибу ця тенденція послаблюється, а вже під кінець ХХ – на початок ХХІ ст. інтерес до Іншого стає одним із ключових каталізаторів розвитку арабомовної поезії в Алжирі, Тунісі та Марокко.

5. Разом зі швидким поступом глобалізації та розширенням можливостей інформаційного обміну дедалі більше стирається межа між досліджуваними національними літературами країн Магрибу. Провідні теми – боротьба проти соціальної несправедливості, любовна та пейзажна лірика, дихотомія «свій» – «чужий» – однаково характерні для Алжиру, Тунісу і Марокко; не втрачає актуальності й протиставлення Сходу та Заходу. Проте на відміну від ХХ ст., воно тяжіє до більш конструктивних форм: національна ідентичність ґрунтується не на запереченні чужого досвіду, а на спробах його осмислення і втілення в умовах «свого» культурного простору. Це ілюструє, зокрема, творчість марокканця Мухаммада Бенніса та туніського поета Салема аль-Ляббана, який імпровізує у жанрі хайку, адаптуючи японську поетичну форму під арабську просодію. Визначальною рисою поезії Магрибу кінця ХХ – початку ХХІ ст. стає потяг до мультикультуралізму.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у фахових виданнях України:

1. Патріотичні мотиви у поезії Хасана Тауфіка // Літературознавчі студії / КНУ імені Тараса Шевченка, Інститут філології. – К., 2013. – №37. – С. 255–262.
2. Традиції та новаторство у поезії Мухаммада аль-Іда Аль Халіфи // Літературознавчі студії / КНУ імені Тараса Шевченка, Інститут філології. – К., 2013. – №40, ч. 2. – С. 181–187.
3. Поезія національно-визвольної боротьби в Алжирі 40-х – 60-х років ХХ ст. // Літературознавчі студії / КНУ імені Тараса Шевченка, Інститут філології. – К., 2014. – №39. – С. 339–346.
4. Мовна поліфонія в поетичному доробку Мухаммада Бенніса // Літературознавчі студії / КНУ імені Тараса Шевченка, Інститут філології. – К., 2014. – №42, ч. 2. – С. 227–233.
5. Суспільна та художня проблематика у віршах туніських поетів ХХ ст. // Літературознавчі студії / КНУ імені Тараса Шевченка, Інститут філології. – К., 2015. – №44. – вип. 1. – Ч. 2. – С. 109–120.

Статті в іноземних виданнях:

6. Rybalkin S. Modern Moroccan Arabic Poetry: Forming and Evolution // Colloquia Orientalia Bialostocensia. – Bialystok, 2015. – P. 303–320.
7. Рыбалкин С. Художественная специфика свободного стиха в Алжире ХХ в. // Вестник Казахского национального университета имени аль-Фараби №4(74). – Алматы, 2015. – С. 226–234.

Статті в інших виданнях:

8. Поезія Муфді Закарїї в боротьбі за самоідентифікацію алжирського народу // Східний світ / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2013. – №1. – С. 71–76.
9. Сучасна марокканська арабомовна поезія: становлення та еволюція // Східний світ / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2014. – №1. – С. 95–109.
10. «Тронна касида»: панегірик у марокканській поезії ХХ ст. // Східний світ / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2014. – №4. – С. 135–143.
11. Територія хіп-хопу: поезія магрибської вулиці у ХХІ ст. // Теорія літератури: концепції, інтерпретації / КНУ імені Тараса Шевченка, Інститут філології. – К., 2014. – №1. – С. 248–259.

12. Романтичні тенденції в туніській арабомовній поезії ХХ століття // Теорія літератури: концепції, інтерпретації / КНУ імені Тараса Шевченка, Інститут філології. – К., 2015. – №1. – С. 182–190.
13. Туніська поезія ХХ–ХХІ ст. у дзеркалі світової літературної критики // Східний світ / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2015. – №2, С. 102–110.

Тези доповідей та матеріали конференцій:

14. The Genre of Eulogy in the Moroccan Poetry of the 20th century [Тези] // ICHAL: The 1st International Conference on the History of Arabic Literature, Kyiv University, 4–5 June 2015. – Kyiv, 2015. – P. 30.
15. Romanticism in the Tunisian Poetry of the 20th century [Тези] // XIX Сходознавчі читання А. Кримського: тези доповідей міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16–17 жовтня 2015. – К., 2015. – С. 34–35.
16. Арабомовна поезія у Тунісі ХХ–ХХІ ст. // I Таврійські філологічні читання: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 27–28 лютого 2015 р. – Херсон: Гельветика, 2015. – С. 27–30.
17. Місце магрибського діалекту (Darija) у літературних текстах марокканських авторів // Актуальні проблеми філологічної науки: сучасні наукові дискусії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 20–21 березня 2015 р. – Одеса, 2015. – С. 27–31.
18. Літературна карта Магрибу: поезія Алжиру, Марокко і Тунісу у ХІХ–ХХ ст. // Шевченківська весна–2015: Матеріали ХІІ міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених, м. Київ, 1–3 квітня 2015 р. – К., 2015. – С. 243–246.
19. ‘Enlightenment’ and ‘Romanticism’ in Modern Maghrebi Arabic Poetry [Тези] // ICHAL: The 2nd International Conference on the History of Arabic Literature, Kyiv University, 19–20 May 2016. – Kyiv, 2016. – P. 33–34.

Додаткові публікації:

20. «Подорожі Синдбада» та інші арабські казки / пер. з араб. С.В. Рибалкіна. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2014. – 184 с.
21. Тисячолітня казка / післямова С.В. Рибалкіна // Подорожі Синдбада та інші арабські казки. – Тернопіль, 2014. – С. 173–182.
22. Світлої пам’яті Хасана Тауфіка (1943–2014) // Східний світ / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2014. – №3. – С. 163–165.

23. Літератури сходу: міжкультурний діалог і тенденції розвитку // Східний світ / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – Київ, 2015. – №2. – С. 153–154.

АНОТАЦІЯ

Рибалкін С.В. Поезія Магрибу ХХ ст.: національна ідентичність, художня специфіка. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.04 – література зарубіжних країн. – Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України, Київ, 2016.

Дисертація присвячена дослідженню арабомовної поезії Алжиру, Тунісу та Марокко, осмисленню її значення в контексті світового літературного процесу.

У роботі особливу увагу приділено проблематиці національної ідентичності в поетичних творах північно-африканських письменників. Колоніальна політика Франції в ХХ ст., з одного боку, спричинила зростання популярності мусульманських просвітників, які сприяли розвитку поезії арабською мовою, з другого – створила можливість для збагачення магрибської літератури шляхом інтерпретації європейського художнього досвіду. Одним із засадничих елементів національної ідентичності для поетів Магрибу є сприйняття світу крізь імагологічну призму «свій» – «чужий».

Дослідження включає аналіз художньої специфіки поезії Магрибу. На основі вивчення і перекладу автентичних текстів визначені ключові теми, мотиви, образи, характерні для арабомовної поезії досліджуваних країн.

***Ключові слова:** поезія Магрибу, касида, вільний вірш, садж, література спротиву, концепт «свій» – «чужий», літературна традиція, національна ідентичність, панегірик, хіп-хоп.*

АННОТАЦИЯ

Рыбалкин С.В. Поэзия Магриба ХХ ст.: национальная идентичность, художественная специфика. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.04 – литература зарубежных стран. – Институт филологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко МОН Украины, Киев, 2016.

Диссертация посвящена исследованию арабоязычной поэзии Алжира, Туниса и Марокко, осмыслению ее значения в контексте мирового литературного процесса.

Особое внимание в работе уделяется проблематике национальной идентичности в поэтических текстах североафриканских писателей. Колониальная политика Франции в XX в., с одной стороны, стала причиной роста популярности мусульманских просветителей, способствовавших развитию поэзии на арабском языке, с другой стороны, – создала возможность для обогащения магрибской литературы путем интерпретации европейского художественного опыта. Одним из основополагающих элементов национальной идентичности для поэтов Магриба является парадигма восприятия мира сквозь имагологическую призму «свой» – «чужой».

Исследование включает в себя анализ художественной специфики поэзии Магриба. На основе изучения и перевода аутентичных текстов определены ключевые темы, мотивы, образы, характерные для арабоязычной поэзии исследуемых стран.

Ключевые слова: поэзия Магриба, касыда, свободный стих, садж, литература сопротивления, концепт «свой» – «чужой», литературная традиция, национальная идентичность, панегирик, хип-хоп.

SUMMARY

Rybalkin S.V. The Maghreb Poetry: national identity, artistic specifics. – Manuscript.

Thesis for a Candidate degree in Philology. Specialty 10.01.04 – the literature of foreign countries. – Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2016.

The thesis is aimed at a research of modern Arabic poetry of Algeria, Tunisia and Morocco, and understanding of its importance in the context of the world literary process.

Particular attention paid to the issue of national identity in the poetic texts of the North African writers. The colonial policy of France, on the one hand, has led to the rise of the Muslim philosophers who have contributed to the development of the Arabic poetry but opposed the Western influence; on the other hand, it has created an opportunity for the enrichment of Maghrebi literature by applying European artistic experience. Apparently, there are authors like Abu al-Kasem

al-Shabbi in Tunisia or Muhammad Bennis in Morocco, who attempt to unite both literary traditions – the Western (French, English) and the Arabic one.

Among the key instruments in deconstructing the issue of national identity in Maghrebi Arabic poetry there is a literary imagology, which studies the worldview based on the opposition of ‘Self’ and ‘Other’. The research determines what is ‘Self’ and what is ‘Other’ for the Maghreb poets and their societies.

In addition, special attention is devoted to the embodiment of ideas of ‘Enlightenment’ and ‘Romanticism’ in Modern Maghrebi Arabic literature. Both movements laid the foundation for the appearance of contemporary Arabic poetry in Algeria, Tunisia, and Morocco. Before the 20th century, the poetical tradition of North Africa based mainly on the Pre-Islamic values. However, due to the efforts of enlighteners of the first half of past century, (such as Muhammad Laid al-Khalifa in Algeria, Muhammad al-Mokhtar al-Soussi in Morocco, Abu al-Kasem al-Shabbi in Tunisia and others) the Maghrebi Arabic poetry witnessed the rapid evolution of themes, motives, and aesthetic values. The shift was in perception of the author’s figure: from the 20th century, the Poet becomes an integral part of the verse, unlike ancient times, when the critical attention was paid mainly to the following of tradition, but not to the personality of the author and his/her concerns.

The thesis includes an analysis of the artistic specifics of the Maghreb poetry. On the basis of study and translation of the authentic texts the key themes, motifs, images common to the Arabic-language poetry of Algeria, Tunisia and Morocco highlighted.

***Keywords:** Maghrebi poetry, Qasida, free verse, Saj’, the literature of resistance, “Self” – “Other” concept, literary tradition, national identity, eulogy, hip-hop.*